

Məmməd Səid Ordubadi ədəbi tənqidə

Elmira Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: elmirababayeva0791@gmail.com

Annötasiya. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanlar müəllifi kimi tanınan Məmməd Səid Ordubadının müxtəlif mövzuda qələmə aldığı monumental əsərləri tədqiqatə cəlb edilir. Yaradıcılığının ilk dövrlərindən ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olan zəngin yaradıcılığı, xüsusilə yazıçının “İki cöcüğün Avropaya səyahəti” (1908), “Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab” (1914), “Dumanlı Təbriz” (1933-1948), “Döyüşən şəhər” (1938), “Gizli Bakı” (1940), “Qılınc və qələm” (1946-1948), tarixi sənədlər və faktlar əsasında qələmə aldığı, 1905-1906-cı illərdə çar Rusiyasının fitvası və erməni daşnaklarının əli ilə törədilən faciələri əks etdirən “Qanlı sənədlər” (1911) və digər əsərləri bir çox tədqiqatların predmetinə çevrilmişdir. Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığının bir çox məqamları, əsərlərinin mövzu və ideyası, süjet və kompozisiyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri çoxsaylı tədqiqatlarda əksini tapmışdır.

Məmməd Səid Ordubadının ölməz ədəbi irsi yazıçının öz sağlığından başlayaraq ədəbi tənqidin dövrüyyəsinə daxil olmuş, görkəmli ədəbiyyatşünaslar, tənqidçilər, alimlər, şair, yazıçı, tarixçi və filosoflar ədibin çoxşaxəli yaradıcılığı haqqında biri-birindən dəyərli fikirlər söyləmişlər. Bütün bunlarla bərabər, Məmməd Səid Ordubadının hələ də geniş oxucu auditoriyasına məlum olmayan və yaxud tədqiqatlardan kənarda qalan bir sıra əsərlərinin, o cümlədən çoxlu sayda publisistik məqalələrinin ciddi və fundamental şəkildə araşdırmağa böyük ehtiyacı vardır.

Açar sözlər: Məmməd Səid Ordubadi, tarixi roman, ədəbi tənqid, “Dumanlı Təbriz”, “Qanlı sənədlər”, “Qılınc və qələm”, Mir Cəlal, Yavuz Axundov, Fəridə Vəzirova

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 07.06.2022; qəbul edilib – 17.06.2022

Mammad Said Ordubadi in literary criticism

Elmira Babayeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: elmirababayeva0791@gmail.com

Abstract. The article explores the monumental works by Mammad Said Ordubadi, known as the author of historical novels in Azerbaijani literature, on various topics. Rich creativity, which has been in the focus of literary criticism since the early days of his work, especially the author's “Journey of two children to Europe” (1908), “Unfortunate millionaire or Rzaqulu khan Firangimaa” (1914), “Foggy Tabriz” (1933-1948), “Fighting City” (1938), “Secret Baku” (1940), “Sword and Pen” (1946-1948), based on historical documents and facts, reflecting the fatwa of Tsarist Russia in 1905-1906 and the tragedies committed by the Armenian Dashnaks. “Bloody Years” (1911) and other works have been the subject of many studies. Many aspects of Mammad Said Ordubadi's work, the theme and idea of his works, the plot and composition, the features of his work are reflected in numerous researches.

The immortal literary heritage of Mammad Said Ordubadi has entered the circulation of literary criticism since the writer's lifetime, and prominent literary critics, scholars, poets, writers, historians and philosophers have expressed valuable opinions about the writer's multifaceted work. However, a number of works by Mammad Said Ordubadi, which are still unknown to a wide

audience or out of research, including a large number of journalistic articles, are in great need of serious and fundamental research.

Keywords: Mammad Said Ordubadi, historical novel, literary criticism, "Foggy Tabriz", "Bloody Years", "Sword and Pen", Mir Jalal, Yavuz Akhundov, Farida Vazirova

Article history: received – 07.06.2022; accepted – 17.06.2022

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi romanlar, dram əsərləri, şeirlər, publisistik məqalələr müəllifi kimi tanınan Məmməd Səid Ordubadi zəngin və çoxşəxli yaradıcılığı ilə həmişə ədəbi tənqiddin diqqət mərkəzində olmuşdur. M.S.Ordubadının tarixi romanlarında dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlarını açıb göstərmək, konkret və tipik hadisələr fonunda bir-birinə zidd olan qüvvələrin təmsilçiləri funksiyasının daşıyıcıları arasındakı kəskin mübarizə və itxıfları əks etdirmək kimi önəmli məsələlər əsas yer tutur. Tarixi romanlar üçün səciyyəvi olan kəskin konflikt və dramatiklik diqqəti cəlb edir. Bununla yanaşı, tarixdə mövcud olan, yaşanılan hadisələrlə bərabər, yazıçı fantaziyasının nəticəsi kimi ortaya çıxan əhvalatlar da özünü yer tapa bilir. Bəzən yazıçı real faktlarla uydurmanı elə məharətlə sintez edir ki, bunları bir-birindən ayırmaq da çətin olur. Əlbəttə, bütün bunlar yazıçıdan çox böyük ustalığ və məharət tələb edir. Çünki faktı əsərə daxil etmək mənə və mündəricə vermək, obrazlaşdırmaq, fikir yükünü dolğunlaşdırmaqla əsl tarixi roman yaratmaq olar. Bu mənada Məmməd Səid Ordubadının monumental tarixi romanları Azərbaycan ədəbiyyatının xüsusi bir mərhələsini təşkil edir. Yazıçının "İki cocuğun Avropaya səyahəti" (1908), "Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Fırəngiməb" (1914), "Dumanlı Təbriz" (1933-1948), "Döyüşən şəhər" (1938), "Gizli Bakı" (1940), "Qılınc və qələm" (1946-1948), tarixi sənədlər və faktlar əsasında qələmə aldığı, 1905-1906-cı illərdə çar Rusiyasının fitvası və erməni daşnaklarının əli ilə törədilən faciələri əks etdirən "Qanlı sənədlər" (1911) və digər əsərləri bir çox tədqiqatların predmetinə çevrilmişdir. Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığının bir çox məqamları, əsərlərinin mövzu və ideyası, süjet və kompozisiyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri çoxsaylı tədqiqatlarda əksini tapmışdır. Görkəmli Azərbaycan alimləri Məmməd Arif, Mehdi Hüseyn, Məmməd Kazım Ələkbərli, Mikayıl Rəfil, Əli Sultanlı, Mir Cəlal, Cəfər Xəndan, Ənvər Məmmədşanlı, Əkbər Ağayev, Abbas Zamanov, Kamal Talıbzadə, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, Fəridə Vəzirova, Əkbər Məftun, Yavuz Axundov və başqaları Məmməd Səid Ordubadi haqqında maraqlı məqalə və monoqrafiyalar yazmış, ədəbin yaradıcılığında mühüm yer tutan önəmli problemləri müxtəlif aspektlərdən təhlilə cəlb etmişlər.

Əsas hissə / Main Part

Məmməd Səid Ordubadi həqiqi və qərəzsiz, prinsiplə tənqidi yüksək dəyərləndirir, onun ədəbi prosesə və bütövlükdə ədəbiyyatımızın inkişafına müsbət təsir göstərə bilmək gücünü və qüdrətini xüsusi nəzərə çatdıraraq yazırdı: "Əsl ədəbi-bədii tənqid obyektiv, müstəqil tənqiddir. Tənqidin əhədiməz xətalərindən biri əsərə görə deyil, vaxta görə və şəxsiyyətlərə görə fikir yürütməkdən ibarətdir" [4]. M.S.Ordubadi doğrudürüst, inkişafa təkan verən həqiqi tənqiddən uzaq qaçmağın sənətkar üçün böyük qəbahət olduğunu, boş və mənasız təriflərdən xoşlanmağın yazıçı və şairləri ətalətə və geriliyə yuvarlatdığını əsl sənət üçün ciddi təhlükə hesab edirdi. Buna görə də tənqidçidə prinsipliyyəti, obyektivliyi ümdə keyfiyyət kimi qiymətləndirirdi. Ədəbi tənqiddin maraqlı dairəsində olan əsərlərdən biri də M.S.Ordubadının "Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Fırəngiməb" romanıdır. Yazıçının mövzusu İrən həyatından götürülmüş bu əsəri, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında roman janrının ilk nümunələrindəndir. Ədib əsərin yazılma səbəbini açıqlayaraq yazırdı: "1905-06-cı illərdə İranda başlanmış inqilabi duyğularla çox artıq maraqlanırdım. Bu təsir al-

ında olaraq "Bədbəxt milyonçu" adında böyük romanımı yazdım. Roman İranda gələcək inqilabın şəklini göstərirdi. İranda bir məsrutə elanından sonra torpaqların kəndlilərə verilmə fikrini daşıyırdı" [25, s.3-4]. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əsərin yazılma tarixi, mövzu və ideyası, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Professor Fırdin Hüseynov "Bədbəxt milyonçu"nun 1907-ci ildə [8, s.216], Mikayıl Rəfil 1914-cü ildə yazıldığını [21, s.115] qeyd etmişlər. Fəridə Vəzirova isə əsərin 1907-1909-cu illərdə qələmə alındığını və 1914-cü ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap edildiyini göstərmişdir. "Bədbəxt milyonçu" əsərinin janrı haqqında da bir-birindən fərqli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Əsər haqqında ilk obyektiv fikri Seyid Hüseyn söyləmiş və onu roman adlandırmışdır [14]. Cəfər Xəndan [2, s.119-120] və Rəsul Rza [26, s.109] da Seyid Hüseynlə həmfikir olmuşdur. Məmməd Arif isə romanı "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk ictimai roman" kimi səciyyələndirmişdir [17, s.94]. Roman haqqında akademiklər Məmməd Cəfər Cəfərov [1, s.109] və Kamal Talıbzadənin [13] də fərqli yanaşmaları mövcuddur. Hər iki alim əsəri janrına görə povest adlandırmışdır. Bunlarla yanaşı, Mikayıl Rəfil [21, s.115] əsəri bəzən "kiçik roman", bəzən də "kiçik romantik hekayə", Fırdin Hüseynov [8, s.216] "miniatur roman" şəklində xarakterizə etmişlər. Əslində isə "Bədbəxt milyonçu" roman janrının ilk nümunələrindən biridir.

M.S.Ordubadi tarixi romanlarında xalqımızın mübarizələrlə dolu keçmişini, qəhrəmanlıq salnaməsini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini, etnoqrafiyasını yüksək sənətkarlıqla əks etdirməyin əsas məqsədi olduğuna xüsusi diqqət yetirməyin vacibliyini ön plana çəkir. Buna görə də göstərirdi ki, yazıçı "...xalqın çətinliklər qarşısında boyun əymədiyini, eyni zamanda bu mətanətli xalqın mərhəmətlə coşan bir qəlbə, təmiz və ılıvı bir vicdana malik olduğunu göstərməlidir... Bizim nöqsanımızın böyüyü orasındadır ki, indiyə qədər Şərq haqqında sistem üzərində bir tarix yazılmamışdır. Tariximiz bəzən Herodot və Esterabonların buraxdığı irslər, bəzən də səyyahların xəritə dəftərlərinə əsasən yazılmışdır" [27, s.13-15]. M.S.Ordubadi tarixi romanlarını yazarkən, hələ Azərbaycan ədəbiyyatında bir janrda bir ənənə mövcud deyildi. Bu məqamı diqqət mərkəzinə çəkən professor Mir Cəlal "Qocaman ədəbin yaradıcılıq yolu" adlı məqaləsində yazırdı ki, Məmməd Səid Ordubadi öz tarixi romanlarını qələmə aldığı vaxt "Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı yaranmamışdı və izlənməli bir nümunə yox idi. Şərq və Azərbaycan inqilabi hərəkatı tarixi yazılmamışdı, hətta tarixçilərin özü üçün bir çox mühüm tarixi hadisələr nəzəri qiymət cəhətdən bir problem olaraq qalmaqda idi. Bu sahədə dərin elmi tədqiqat az idi. Öz gücünə inanan ədib bu çətinliklərdən qorxmamışdır" [3]. Akademik Məmməd Arif belə qənaətdə idi ki, Məmməd Səid Ordubadi öz tarixi romanlarını qələmə alarkən, təkcə Şərq xalqlarının ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatını öyrənib, əsərlərində əks etdirməklə kifayətlənməmişdir, eləcə də Qərb mədəniyyətinə xüsusi önəm vermişdir. Buna görə də öz fikri və mülahizələrini ümumiləşdirərək yazırdı: "Qocaman ədəbin yaradıcılığında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də Şərq mədəniyyəti, Şərq üslubu ilə Qərb üslubunu özündə birləşdirməsi idi" [18].

Məmməd Səid Ordubadi tarixi romanlar üzərində işləyərək zəngin fakt və arxiv sənədlərinə, tarixi məxəzlərə istinad etmiş, mövzu ilə bağlı bütün materialları diqqətlə araşdırmış, öyrənmiş və əsərlərində sənətkarlıqla həmin mənbələrdən istifadə etmişdir. Ədib "Xətirəmdən bir parça" adlı məqaləsində yazırdı: "Gəncliyimdən bugünkü günə qədər yazıçılıqda adət etdiyim bir xüsusiyyət vardır ki, o da mövzunun üzərində qapanıb qalmamaqdan ibarətdir. Çünki bir mövzu üzərində illərcə işləmək yazıçının həyatının tələb etdiyi təzə-təzə mövzular üzərində işləmək imkanından məhrum edir. Buna görə ki, 1927-ci ildə "Dumanlı Təbriz" romanını yazmağa başladığım zaman "Gizli Bakı" və s.romanlar üzərində işləyirdim. 1940-cı ilin birinci yarısında "Dumanlı Təbriz" romanının son dördüncü kitabını bitirib Azərşərə verdiyim vaxt eyni zamanda 39-cu illərdən böyük həcmli tarixi bir romanı da ("Qılınc və qələm" – E.B) davam etdirirdim" [28]. Göründüyü kimi, M.S.Ordubadının bu qədər zəngin və səmərəli fəaliyyətini şərtləndirən ümdə cəhətlərdən biri də yazıçının vaxta düzgün qənaət etməsi, yeknəsəqlikdən uzaq qaçması və dinamik fəaliyyəti olmuşdur. Yazıçı "Dumanlı Təbriz" əsərinin yazarkən arxivində saxlanılan 8 hissədən ibarət olan "İrən tarixi" adlı əsərdən geniş şəkildə yararlanmış, bədii materiala çevirəcəyi fakt və hadisələri sərf-nəzər etmiş, əsərdə canlandırılacaq tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini diqqətlə araşdır-

miş, İranda və Cənubi Azərbaycanda baş verən hadisələri dərin təhlil süzgecindən keçirmişdir. Məlumdur ki, 1905-1911-ci illərdə İranda baş verən inqilab həm daxildə mövcud olan irticaçı rejimə, həm də xarici imperialist qüvvələrə qarşı aparılan azadlıq mübarizəsi idi. Hələ 1906-1907-ci illərdən başlayaraq Təbriz İran inqilabının əsas mərkəzinə çevrilmişdir. Artıq 1907-1908-ci illərdə inqilab fədailəri ilə şah rejiminin tərəfdarları arasında qanlı toqquşmalar baş vermişdir. Rəhim xanın despotizminə, zülmkarlığına qarşı başlanan xalq hərəkatının önündə Səttar xan və Bağır xan kimi milli qəhrəmanlar gedirdi. Xalqın azadlığı və istiqlalyyəti uğrunda mübarizə aparılan bu fədailərin, xüsusilə də Səttar xanın qəhrəmanlığı dillər əzbərinə çevrilərək, bütün Azərbaycana və İrana səs saldı. Zaqafqaziyaadan bu azadlıq mücahidlərinin köməyinə çoxlu insanlar gəlmişdi. Səttar xan hərəkatının bu qədər geniş miqyas alması nəinki İran məmləkətini, hətta çar Rusiyasını da ciddi narahat etmişdi. Buna görə çar Rusiyasının işğalçı qoşunları 1909-cu ilin aprelinde Məhəmmədəli şahın razılığı ilə Təbrizə daxil oldu və bütövlükdə Cənubi Azərbaycanı işğal etdi. 1909-cu ilin 16 iyulunda Məhəmmədəli şah taxtdan salınır və xaricə qaçır. İnqilabi mübarizənin öndərləri Təbriz valisi Hacı Səməd xan Şücaiddövlənin əli ilə ruslar tərəfindən edam edilir. Rusiya ilə yanaşı, Amerika, İngiltərə kimi dövlətlər də İrani tamamilə işğal edərək, öz müstəmləkəsinə çevirmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Bütün bu çoxşaxəli və mürəkkəb situasiyaları ardıcıl və diqqətlə izləyən yazıçı "Dumanlı Təbriz" romanında bu böyük inqilabi proseslərin geniş panoramasını yaratmışdır. "Dumanlı Təbriz" əsəri haqqında ilk fikir söyləyən Mehdi Hüseyn "Dumanlı Təbriz"də "inqilab" adlı məqaləsində yazıcının tarixi mövzuya müraciət etməsinə müsbət hal kimi dəyərləndirir. Tənqidçi göstərir ki, romanda Təbriz inqilabı və onun öncülü Səttar xan bütün ziddiyyətləri, zəif və qüvvətli cəhətləri ilə birlikdə geniş şəkildə əksini tapmışdır. Mehdi Hüseyn yazıcının tam bədii obrazlar verə bilməməsinə, təsadüfi personajların əsərdə yer almasını, bəzən isə bədii ibtidailiyin nəzərə çarpması kimi qüsurların mövcudluğunu da qeyd etmişdir [20, s.11]. Tənqidçi "Azərbaycan bədii prozası" (1940) adlı məqaləsində "Dumanlı Təbriz" əsərindən bəhs edərək yazır: "Ordubadi bu əsərində xüsusən inqilabın sırası qəhrəmanlarını daha canlı və parlaq boyalarla təsvir edir. Prozamızda ilk dəfə olaraq inqilabçı qadın əlində silah kişilərlə birlikdə mübarizə sən-görünə atılır. Müəllif bu qadını sxemləşdirmir, bəlkə real şəraitdə, bütün zəif və qüvvətli tərəfləri ilə birlikdə göstərir" [24, s.60]. Görkəmli yazıçı Mehdi Hüseyn "Azərbaycan romanı haqqında" (1954) məqaləsində "Dumanlı Təbriz"i "Azərbaycanda azadlıq və istiqlalyyət hərəkatı tarixi haqqında həqiqəti gənc nəslə dürüst" göstərən əsər kimi dəyərləndirmişdir [16, s.327]. Mir Cəlal "Böyük problemlər romanı" adlı məqaləsində yazıcının tarixi hadisələri doğru, real təsvir etməsinə, xalqın ruhunu əks etdirməsinə əsərin yüksək məziyyəti hesab edərək yazır: "Romani səhifələdikcə oxucu hadisələrin içinə girir. Böyük, tarixi bir vaxta söykənməsi, materialın zənginliyi diqqəti cəlb edir. çarşımlar, hərbi həyat səhnələri, ümumi xalq həyəcanı romanın əsas, mühüm səhnələrindəndir. İntriqa sonuna qədər real, həyatı, sadə, təbii, səlis verilmişdir. Romanın gücü də bundadır" [22, s.48]. Mir Cəlal "Qurtancı qəhrəman ardınca" adlı ikinci məqaləsində əsər haqqında fikir və mülahizələrini məntiqli cəhətdən əsaslandıraraq yazır: "Səidin qəhrəmanı irticaçı, şah tərəfdarları, çar cəlladları qarşısında məğlub olur. Lakin Səid bu məğlubluğu gələcək ədəbi bir qalibiyyətin başlanğıcı, mübarizə ideyasını kütlələrə yayan bir hadisə kimi verməyi bacarmışdır. Oxucu bu məğlubluğa kədərlənməkdən ziyadə hiddətlənir, həyəcanlanır, düşməne ölməz bir nifrət bəsləyir. Səttar xanın məğlubluğu, inqilabi məğlubluq, irticanın müvəqqəti qələbəsi kimi verildiyindən real çıxmışdır" [10, s.28]. "Dumanlı Təbriz" romanının birinci hissəsi haqqında Məmməd Kazım Ələkbərlinin fikirləri birmənalı deyildir. O, I Ümumittifaq qurultayındakı məruzəsi əsasında yazdığı "Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı məqaləsində romana ikili münasibət sərgiləmişdir. Tənqidçi əsərin uğurlu tərəflərini qeyd etməklə yanaşı, onun nöqsanlarını ön plana çəkərək yazır: "Ancaq Ordubadi hələ sosialist realizmi metoduna malik olmadığı üçün faktları şiddətli surətdə təhrif edir, kəndlilərin rolunu qiymətləndirmir. Zaqafqaziya inqilabçılarının qəhrəman təşkilatçılıq və rəhbərlik işlərini göstərmir" [9, s.24]. Əlbəttə, M.K.Ələkbərlinin əsərə münasibətində sosialist baxışlarının təsiri aydın şəkildə duyulmaqdadır. Çünki yazıcını sosialist realizmi metoduna malik olmaqda ittihamlandırmaq dövrün ab-havasını əks etdirən qeyri-obyektiv yanaşma təsiri bağışlayır. Tənqidçinin digər bir iradi isə Zaqafqaziya inqilabçılarının rolunun lazımlıca işıqlandırılmaması

ilə bağlıdır. Lakin əsərdə kəndlilərə öləri yer verilsə də, inqilabçıların fəaliyyətinə geniş yer verilmişdir.

Akademik Məmməd Arif "20 bahar" almanaxına yazdığı "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı" adlı giriş məqaləsində Məmməd Səid Ordubadinin romanlarında bütövlükdə nəzər salır, yazıcının əsərlərində tarixilik prinsipinin qorunmasını önə çəkir, struktur, dil və sənətkarlıq məsələlərini şərh edərək yazır: "Ordubadinin romanlarında dövrün, hadisələrin və insanların geniş əhatəsi, zəngin faktik materialın məharətlə işlənməsi, süjetlə kompozisiyanın maraqlı quruluşu diqqəti cəlb edir. Bəzi dil və ifadə primitivliyinə baxmayaraq, Ordubadinin romanları Azərbaycan sovet prozasının əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlərindən sayılmalıdır" [12, s.13]. Professor Əli Sultanlı "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin III cildində, "Məmməd Səid Ordubadi" ilə bağlı fəsildə "Dumanlı Təbriz"ə daha geniş yer verir, romanı əsasən ədəbiyyatımızın uğuru kimi dəyərləndirir, ancaq bəzi qüsurlardan da xali olmadığını diqqətə çəkərək yazır: "Epik ruhda olan "Dumanlı Təbriz" romanında müəllif çox vaxt hadisəçiliyə, macərəçiliyə meyil edir, Əbülhəsən və Nina surətlərinin açılmasında qəsdən yubanaraq, oxucuları süni surətdə intizarda saxlamağa çalışır. Bu yüngül, sadəlvəhəcasına təsvir üsulları romanın bədii dəyərini xeyli azaldır" [1, s.399].

Romanın yüksək məziyyətlərindən söhbət açan Seyid Cəfər Pişəvəri "Ajir" qəzetində (1943) "Dumanlı Təbriz" əsərinin müəllifini alqışlayaraq yazırdı ki, "bu romanın müəllifi oyanan Şərqi oyanan ədəbiyyatının vicdanıdır" [5]. Yavuz Axundov yazıcının romanda tarixilik prinsipini qorumasını, lazımi materiallardan yerli-yerində və yüksək sənətkarlıqla bəhrələndiyini nəzərə çarpdıraraq yazır: "Ədibin "Dumanlı Təbriz"də təsvir etdiyi tarixi hadisələrin demək olar ki, hamısı sənədlərlə təsdiq edilə bilər. Məsələn, Təbriz əncümanının İran hökumətinə təbə olmaması, İrana müdaxilə haqqında İngiltərə-Rusiya sövdələşməsi, Məhəmmədəli şahın yenidən taxta gətirilməsi və başqa mühüm hadisələr rəsmi diplomatik sənədlər əsasında təsvir edilmişdir" [29, s.214]. Tədqiqatçı eyni zamanda Məsud Əlioğlunun "M.S.Ordubadinin bu romanında ("Dumanlı Təbriz – E.B), həmçinin başqa əsərlərində realizm zəif idi" – fikri ilə razılaşmayaraq bildirir ki, "Ordubadinin romanlarında təsvir olunan hadisələr real həyatı müşahidələrin məhsuludur və bu romanlarda bədii həqiqətlə həyat həqiqətinin müqayisə də həmin iddianı təkrar edir" [29, s.216].

Məmməd Səid Ordubadinin tarixiliklə müasirliyin sintezindən yaranan geniş və çoxşaxəli yaradıcılığı keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq, çağdaş dövrümüzdə qədər Azərbaycan ədəbi tənqidinin maraq dairəsində olmuş, yazıcının əsərlərinə bəzən obyektiv, bəzən isə subyektiv münasibət bildirilmişdir. Bir çox məqamlarda isə faktoloji materiallara söykənən irihəcmli romanlarında tarixi və xronoloji hadisələrin çoxluğu tənqidçiləri belə bir qənaətə gəlməyə sövq etmişdir ki, tarixçilər də bu əsərlərə münasibət bildirməlidirlər. Tənqidçi Yəhya Seyidov bu mühüm məsələnin vacibliyini gündəmə gətirərək yazırdı: "M.S.Ordubadinin əsərlərinə tarixçilərin şərh yazmasına böyük ehtiyac vardır. Sanki bunu hiss edən müəllif işin müəyyən bir hissəsini görmüşdür. "Dumanlı Təbriz"də səhifələrin aşağısında bu və ya digər tarixi hadisə, şəxsiyyət haqqında dürüst məlumat verilir, inqilaba münasibətləri, həyatlarının sonrakı mərhələsi işıqlandırılır... Romanda ələfərrüatlarla rast gəlikir ki, bunları hadisələrin iştirakçısının şəhadəti kimi qəbul etmək olar..." [30, s.5]. Tənqidçi "Dumanlı Təbriz" romanı haqqında fikir və mülahizələrini yazıcının digər tarixi romanları ilə də əlaqələndirmiş və bununla bağlı bir çox faktlar da göstərmişdir.

M.S.Ordubadi sonuncu tarixi romanı olan "Qılınc və qələm" əsərini yazarkən 300-dən artıq tarixi, elmi, ədəbi məxəzlərdən yararlanmışdır. Yazıcının uzunmüddətli gərgin axtarışlarının nəticəsi kimi ərsəyə gələn, iki hissədə ibarət olan bu tarixi romanı da ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsər dəhi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş, bununla belə dövrün geniş epik mənzərəsi, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitinin təsviri də romanda mühüm yer tutur. Əsərin zamanın bütün reallıqlarını bütünlüklə özündə təcəssüm etdirdiyini diqqətə çəkən Fəridə Vəzirova yazır: "Burada Ordubadi romançılığının bir mühüm xüsusiyyəti – genişliyi, əhatəliliyi, çoxplanlılığa meyil özünü göstərir və bu, "Qılınc və qələm"i yalnız Nizamidən bəhs edən roman çərçivəsindən çıxarır. Ümumiyyətlə, Ordubadi bir insanın taleyini, bir hadisə, bir qısa dövrün konkret mənzərəsi ilə kifayətlənməyi sevmir, onun ilhamı həmişə geniş meydan axtarır, əngin səmada qanad çalmağı sevir" [7, s.33]. Romanda Nizami Gəncəvi ilə yanaşı,

Şəmsəddin Eldəniz, Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan, Fəxrəddin, Əmir İnanç, Əbül-üla, Mücirdən Beyləqani, Fələki Şirvani, Xaqani, Məhsəti, Qətibə, Hüsəməddin, Səbə, Rəna və başqa yadda qalan obrazlar vardır. Əsərdə XII yüzillikdə Azərbaycan və onun tarixi taleyi problemi ön plana çəkilir, zəngin sərəvtlərə sahib olan məmləkətimizin yadellilərin hücumlarına məruz qalması, vətən övladlarının öz yurdunu mərdliklə qoruması kimi prinsipial və tələyüklü məsələlər romanın süjet xəttində aparıcı rol oynayır. Əsərin tarixi əhəmiyyətini, obrazlar aləmini, fəlsəfi mahiyyətini yüksək dəyərləndirən tənqidçi Asif Əfəndiyev yazır: “Müasir nəsrimizdə inkişafı baxımından “Qılınc və qələm” daha artıq qiymətə layiqdir, bu əsər son dərəcə güclü xarakterlərlə, dramatik münaqişələrlə, dünya haqqında, məhəbbət haqqında bədii-fəlsəfi fikirlərlə zəngindir. Biz burada xüsusilə Şərq poetik ənənələrindən bəhrələnməyin gözəl nümunəsini görürük. Ordubadi yaradıcılığı nəsrimizdə həm də Şərq poeziyasının orijinal davamı kimi meydana çıxmışdır” [6]. Romanda yazıçının tarixi həqiqətə sadıq qalması haqqında bir-birindən fərqli fikir və mülahizələr vardır. Əli Sultanlı “Qılınc və qələm” romanı barədə düşüncələrini belə izah edir: “Romanda XII əsr Azərbaycanın siyasi-iqtisadi vəziyyəti, Nizamının və onun həyatı, o zamanki ictimai-siyasi vəziyyət təsvir edilmişdir. Lakin ədib öz təsvirində tarixi həqiqətə az riayət etmişdir” [1, s.402]. Doğrudur, Cəfər Xəndan göstərir ki, “Romandakı bütün şəxsi və ictimai hadisələr sənədlərlə əsaslandırılmışdır. Biz yazıçının bu romanı yazmaq üçün yüzlərlə tarixi sənədi nəzərdən keçirdiyinə şahid oluruq” [11, s.127]. Tədqiqatçı Qasım Cahani də “Qılınc və qələm” haqqında fikirlərində işarəlidir ki, “sənətkar heç yerdə tarixi həqiqətdən kənara çıxmamışdır” [15]. Lakin bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən yazıçı Mehdi Hüseyn, akademik Ziya Bünyadov, tarixçi Əbülfəz Rəhimov, Yavuz Axundov və başqaları öz araşdırmalarında əsərdə tarixilik prinsipinin pozulması ilə bağlı fikirlər səsləndirmişlər. Yavuz Axundov araşdırmasında əsərdən bir çox məqamlara istinad edərək xeyli sayda təhriflərin olduğunu diqqətə çatdırır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, yazıçı XII əsrdə Şimali və Cənubi Azərbaycanın ayrılığında söz açır ki, bu da Mehdi Hüseynin haqlı tənqidinə səbəb olmuşdur. Nizami obrazına münasibətini açıqlayan müəllif bu qənaətdədir ki, yazıçı bu surəti yarıdarkən məqsədinə nail ola bilməmişdir. Çünki əsərdə Nizamının şair kimi fəaliyyəti kölgədə qalmış. Azərbaycan ədəbiyyatına gözəl sənət inciləri bəxş edən dahi sənətkar olması ön plana çəkilmiş, daha çox siyasi xadim kimi təqdim olunmuşdur. Yavuz Axundov şairin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı tarixi həqiqətlə uyğun gəlməyən fakt və epizodları diqqətə çəkərək yazır: “Romanın əvvəlində Şəmsəddin Eldənizin ölümündən sonrakı ilk illər təsvir olunur, Nizami isə hələ ailə həyatı qurmayıb. Faktlar bunun əksini deyir. Şəmsəddin Eldəniz 1175-ci ildə vəfat etmişdir və bu zaman artıq Nizami nəinki evlənmişdi, hətta oğlu Məhəmməd də dünyaya gəlmişdi. 1188-ci ildə tamamlanmış “Leyli və Məcnun”da şairin oğlu Məhəmmədə “Sən ey on dörd yaşlım” kitabı bunu sübut edir. Yaxud romanda Fələki Şirvaninin Nizami ilə az qala həmyaşlı olmasından, hətta onların məclisdə birlikdə iştirak etmələrindən danışılır. Halbuki bir sıra tədqiqatlar həmin faktın tarixi əsasdan məhrum olduğunu göstərir. Ədəbiyyatşünas Azadə Rüstəmovanın etirazlı tədqiqatı Fələkinin vəfat tarixinin ən gec 1165-ci il olduğunu söyləməyə imkan verir. Elə isə təqribən on il sonrakı hadisələrdə Fələki Nizami ilə birgə necə iştirak edə bilər?” [29, s.353-354]. Roman haqqında ədəbi tənqiddən söylədiyi təzadlı fikir və mülahizələri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, əsərin yazıldığı illərdə Azərbaycan Nizamişünaslığı yenidən yaranmağa və formalaşmağa başlamışdı, şairin yaşadığı dövr haqqında geniş, müfəssəl və fundamental tarixi materalların əldə olunması və bir çox faktların dəqiqləşdirilməsində çətinliklər mövcud idi. Buna görə də tarixi faktlarla bağlı söylənilən fikirlərdə yazıçının mövqeyini dəstəkləyənlərlə, əks qütbə dayananların mülahizələrini bir ortamda araya gətirən Fəridə Vəzirova məsələlərə daha obyektiv yanaşaraq yazır: “Əsər külli miqdarda ədəbi, tarixi, elmi məxəzə istinadən yazılmışdır. Lakin buradakı tarixiliklə “Dumanlı Təbriz”dəki tarixilik arasında müəyyən fərq vardır. “Dumanlı Təbriz”də ilk baxışda hətta müəllif fantaziyasının məhsulu kimi görünən hadisələrin və surətlərin belə əsasında, çox halda konkret tarixi hadisə və surətlər dururdu. Buna görə də əsərdə tarixi həqiqət olduqca güvvətli təsir bağışlayırdı. Bunun da səbəbi aydındır. “Dumanlı Təbriz”dəki hadisələrin çoxunu o görmüşdü, eşitmişdi, bu, ədib üçün demək olar ki, müasir tarix idi. “Qılınc və qələm”də isə vəziyyət bambaşqadır. “Qılınc və qələm” daha uzaq keçmişdən bəhs edən bir əsərdir. Burada müəllif daha sərbəst, daha azad

hərəkət etmişdir. O, tarixi sənədlər ilə təxəyyüli, tarixiliklə bədiiyli bacarıqla birləşdirmişdir” [7, s.109-110].

Məmməd Səid Ordubadi həm də “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin fəal üzvlərindən biri olmuş və jurnalda “Hərdəməyəli” imzası ilə felyetonlarını, publisistik məqalələrini və satirik şeirlərini dərc etdirmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli böyük ədibin jurnalda ki fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək yazır: “M.S.Ordubadinin satirik publisistikası “Molla Nəsrəddin” publisistikə məktəbində xüsusi yer tutur. Dərin ictimai məzmunu, siyasi mahiyyəti və kəsəri etibarilə onun ən yaxşı satirik publisistika nümunələri bəzi hallarda bu işin böyük ustası Cəlil Məmmədquluzadənin satirləri ilə yanaşı durmağa layiqdir. “Molla Nəsrəddin” məktəbindəki “balaca felyeton” janrı M.S.Ordubadinin kəşfidir” [23, s.229].

Yazıçının publisistik yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Qanlı sənələr” əsəri keçən əsrin əvvəllərində törədilmiş erməni-müsəlman qarşıdurmasını, xalqımızın başına gətirilən fəlakətləri, milli qırğın və soyqırımları dəqiq faktlar əsasında əks etdirən qiymətli bir əsərdir. 1905-ci ildə baş vermiş dəhşətli fəlakətlər fonunda qələmə alınmış “Qanlı sənələr” 1911-ci ildə Murtuzə Muxtarovun maddi dəstəyi ilə Həşim bəy Vəzirovun “Səda” mətbəəsində çap olunmuşdur. Yazıçı bu əsərin 245 müxbir məktubu əsasında qələmə almışdır. Müəllif özü də qeyd etmişdir ki, “Qanlı sənələr” də müxtəlif yerlərdə şəxsiqərəzlik və ya mənfəət üçün baş vermiş qətlərin tarixçəsini yazmağa deyil, hadisələrin ümumi gedişini, səbəblərini açmağa çalışmışdır. Yazıçı 1905-ci il qətləminin baş verməsində dörd mühüm səbəbi ön plana çəkərək yazır: “Birinci səbəb erməni daşnakçıyün komitəsinin mətbəəd bir üsuli-idarəsinə təşkil etdiyidir ki, Qafqazda bir təqim qanlı teatrılar oynandı” [19, s.7]. M.S.Ordubadi yazır ki, əldə etdiyi məktublarnın və mətbuat materiallarının çoxunda daşnak partiyası, onun qanlı cinayətləri kəskin tənqid və ittiham olunur. İkinci səbəb kimi isə müəllif hökumət və hökumət məmurlarının bu hadisələrə etinasız münasibət bəsləməsini göstərir. 1905-ci il inqilabı mərkəzi hökumətin başını qarışdırır, yerli məmurlar isə erməni terrorundan qorxaraq onların mövqeyindən çıxış edir, heç bir tədbir görmür və Azərbaycan xalqına qarşı qəddar münasibət bəsləyirdilər. “Üçüncü səbəb müsəlmanların elmsizliyi və ümürl-hazirədən bixəbər olduqları üçün hökumət məmurlarının Qafqazda tutduğu əqidəsini və ermənilərin o əqidədən nasil bir istifadə etdiklərini düşünməkdir... Digər bir cəhət varsa, o da müsəlmanların silahsız və ümürl-hazirədən vüqufsuzluğudur” [19, s.10]. Yazıçı dördüncü səbəbi ermənilərin muxtariyyət arzusunda olmaları ilə izah edir və göstərir ki, erməni nümayəndələri Londona, Parisə, Amerikaya gedib bu istəklərini həyata keçirmək üçün müəyyən tədbirlər görürülər. M.S.Ordubadi topladığı zəngin faktlar əsasında erməni daşnaklarının törətdiyi saysız-hesabsız qırğın və fəlakətləri günbəgün qələmə almış, böyük tarixi bir hadisəni ən incə detallarına qədər əks etdirərək bu günümüzdə miras qoymuşdur. Erməni vandallarının XX yüzillik boyunca həyata keçirdikləri və analoqu olmayan soyqırım siyasətinin yaxın tarixi keçmişimizdə Qarabağda, Xocalıda yenidən təkrarlanması onların mənfur siyasətinin bu gün də davam etdirildiyini göstərən dəhşətli səhnələrdir. Yavuz Axundov əsərdə reallaşdırılan bu qanlı terrorun hər birimizə bir ibrət dersi olduğunu xatırladaraq yazır: “Tarixi yaddan çıxaran ekstremist qüvvələrin təxminən 80 il sonra yenidən belə bir fitnəkarlığa başlaması o deməkdir ki, xalqımız keçmişin bu qanlı səhifələrini bir daha nəzərdən keçirməli, gənc nəsələ həqiqəti olduğu kimi deməlidir. Bu mənada 1911-ci ildə çap olunmuş “Qanlı sənələr” sənədi-publisistik əsəri yaşadığımız günlərdə də olduqca aktual və müasir sənədir, başları dumanlı adamları keçmişin acı həqiqətlərindən ibrət dersi çıxarmağa çağırır” [29, s.384].

Nəticə / Conclusion

Məmməd Səid Ordubadinin ölməz ədəbi irsi yazıçının öz sağlığından başlayaraq ədəbi tənqiddən dövryyəsinə daxil olmuş, görkəmli ədəbiyyatşünaslar, tənqidçilər, alimlər, şair, yazıçı, tarixçi və filosoflar ədibin çoxşəxli yaradıcılığı haqqında biri-birindən dəyərli fikirlər söyləmişlər. Klassik tənqidçilərimizlə yanaşı, müasir dövrdə Vaqif Yusifli, Vaqif Sultanlı, Şahənə Müşfiq və başqalarının da Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığına çağdaş dövrün prizmasından yanaşaraq, maraqlı fikir və mülahizələr söylədiyinin şahidi olur. Bütün bunlarla bərabər, Məmməd Səid

Ordubadinin hələ də geniş oxucu auditoriyasına məlum olmayan və yaxud tədqiqatlardan kənar qalan bir sıra əsərlərinin, o cümlədən çoxlu sayda publisistik məqalələrinin ciddi və fundamental şəkildə araşdırılmaya böyük ehtiyacı vardır.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, III cild. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1957.
2. Cəfər Xəndan. Ədəbin həyatı və yaradıcılığı, "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1947, № 4.
3. "Ədəbiyyat qəzeti", 27 mart 1947, № 9.
4. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 23 sentyabr 1972.
5. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 18 noyabr 1972.
6. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 13 yanvar 1973, №3.
7. Fəridə Vəzirova. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Elm, 1972.
8. Firudin Hüseynov. "Molla Nəsrəddin" və molla nəsrəddinçilər". Bakı: Yazıçı.
9. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1934, № 11-12.
10. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1935, № 2.
11. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1947, № 4.
12. "20 bahar". Bakı: Azərənşr, 1940.
13. K.Talıbzadə. "Bədbəxt milyonçu" povesti. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 14 may 1955, № 20.
14. Kazımoğlu. "Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Fərəngiməab". "İqbal" qəzeti, 18 aprel 1914-cü il, № 630.
15. Qasım Cahani. "Qılınc və qələm"də tarixi həqiqət. "Bakı" qəzeti, 24 may 1972-ci il.
16. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı: Azərənşr, 1958.
17. Məmməd Arif. "Kommunist yazıçı". "Seçilmiş əsərləri". 3 cildə, I cild. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1967.
18. Məmməd Arif. Böyük yazıçı, maraqlı şəxsiyyət. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 4 noyabr 1972, № 45.
19. Məmməd Səid Ordubadi. "Qanlı sənələr". Bakı, 1911.
20. M.S.Ordubadi. "Dumanlı Təbriz", I kitab. Bakı, 1933.
21. Mikayıl Rəfil. Bolşevik yazıçı. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1947, № 4.
22. Mir Cəlal. Böyük problemlər romanı. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1934, № 3-4.
23. "Molla Nəsrəddin" ensiklopediyası. Bakı: Elm, 2020.
24. Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı dekadası. Bakı: Azərənşr, 1940.
25. Respublika Əlyazmaları İnstitutu. Arx.16. Q-24/213/14413.
26. Rəsul Rza. "Böyük ədib", "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1947, № 4.
27. RƏİ, Arx.1 6, Q-56\ 480.
28. RƏİ, Arx.16, Q/70/630.
29. Yavuz Axundov. Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, dövrü, mühiti və yaradıcılığı). Bakı: Elm və təhsil, 2012.
30. Yəhya Seyidov. Məmməd Səid Ordubadi tarixi romançı kimi. Azərbaycan EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1973, № 4.

Мамед Саид Ордубади в литературной критике

Эльмира Бабаева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: elmirababayeva0791@gmail.com

Резюме. В статье исследуются монументальные произведения Мамеда Саида Ордубади, известного в азербайджанской литературе как автора исторических романов на различные темы. Богатое творчество, находившееся в центре внимания литературной критики с первых дней его создания, особенно авторские «Путешествие двух детей в Европу» (1908 г.), «Несчастный миллионер Рзагулу, или Хан Фирангимааб» (1914 г.), «Туманный Тебриз» (1933-1948), «Воюющий город» (1938), «Подпольный Баку» (1940), «Меч и перо» (1946-1948), основанные на исторических документах и фактах, отражающие коварство царской России, 1905-1906 годы и трагедии, учиненные армянскими дашнаками, "Кровавые дни" (1911) и другие произведения стали предметом многих исследований. Многие аспекты творчества Мамеда Саида Ордубади, тема и идея его произведений, сюжет и композиция, особенности его творчества нашли отражение в многочисленных исследованиях. Бессмертное литературное наследие Мамеда Саида Ордубади вошло в литературоведческий оборот еще при жизни писателя, а видные литературоведы, ученые, поэты, писатели, историки и философы высказали ценные мнения о многогранном творчестве писателя. Однако ряд произведений Мамеда Саида Ордубади, до сих пор неизвестных широкому кругу читателей или не изученных, в том числе большое количество публицистических статей, остро нуждаются в серьезном и фундаментальном исследовании.

Ключевые слова: Мамед Саид Ордубади, исторический роман, литературоведение, «Туманный Тебриз», «Кровавые дни», «Меч и перо», Мир Джалал, Явуз Ахундов, Фарид Везирова